

СЛОВЕСНИ ФОРМУЛИ ЗА ЦАРСКАТА ВЛАСТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО: ЦАР ЙОАН АЛЕКСАНДЪР (1331 – 1371)

Марияна ЦИБРАНСКА-КОСТОВА
Bułgarska Akademia Nauk

Streszczenie

SŁOWNE FORMUŁY CARSKIEJ WŁADZY W ŚREDNIOWIECZU:
CAR JAN ALEKSANDER (1331-1371)

Praca poświęcona jest relacji między państwowością a polityką kulturową jednego z najbardziej wybitnych średniowiecznych władców bułgarskich z ostatniego etapu rozwoju kulturowego Bułgarii – cara Jana Aleksandra (1331-1371). Referat oparty jest na wielu faktach udokumentowanych w rękopisach z tego okresu. Obecne w nich słowne formuły władzy, które zostały stworzone przez słowiańskich literatów na podstawie wzorów bizantyjskich, utrwalają model wzorowego władcy. W jego charakterystyce obowiązkowo obecne są zamilowanie do ksiąg i troska o piśmiennictwo.

Културата на Средновековието, взета в цялото си своеобразие от категории, стилове и жанрове, се разглежда като затворена семиотична система, разбираема само с помощта на “великия код” – Библията. Няма област на живота или социума, няма субект- от заглушения глас на индивида до авторитетния на институцията, който да не се вмества в каноните, зададени от този код. На тях е подчинена и концепцията за върховната власт на царя. Излишно е да се напомня, че така както днес културата е в пряка зависимост от усилията (или тяхната липса) на държавата и политическата власт за нейното развитие, така през Средновековието владетелят е този, който олицетворява «държавността» в културната политика.

Българската владетелска институция се създава, укрепва и развива в лоното на византийската цивилизация и усвоява римовизантийските управленски традиции (Бакалов 1995). За изследователите тя става познаваема не само чрез историческите документи и архивни извори, но и с помощта на различни произведения на средновековната култура, т. е чрез съвкупността от вербални и иконични знаци (Бакалова 1991), чрез слово и образ. Ако миниатюрите, фреските и стенописите, ктиторските и фамилни портрети са основни жанрови форми на живописата, в които присъства владетелят, то в системата на книжовната култура такива са похвалите, приписките и бележките в ръкописите, грамотите и актовете на средновековната дипломатика, агиографията и др. (отделни знакови системи създават материалните свидетелства на

сфрагистиката, епиграфиката и нумизматиката като прояви на владетелската канцелария и администрация, доколкото също са носители на изображения и текст). Живописването на владетеля се подчинява на определени иконографски схеми и норми, подобно на задължителните словесни модели в книжнината, чиято повтораемост и относителна устойчивост утвърждава и непрекъснато възпроизвежда идеологическата и естетическа платформа на Властта изобщо. През Средновековието, много повече от съвременната епоха, идеята за държавата се въплъщава във и от владетеля. Затова вербалните и иконичните знакови системи в книжнината и живописата не просто носят конкретна историческа информация за даден владетел, а създават едно вторично или – в зависимост от изследователската цел – първично семиотично поле от архетипове и идеологеми на самата власт.

Цар Йоан Александър (1331-1371) е най-подходящият обект за изследване в такъв аспект и причините за това са изцяло обективни. Той е единственият български владетел, за когото са запазени толкова много изображения и писмен материал (Живкова 1980: 39; Божилов 1994: 163-164). Без да се спирам на причините за това състояние на изворите, тук ще подложа на анализ по-важните словесни формули, с които е представен Йоан Александър в два типа книжовни паметници, всички датирани от втората четвърт до края на XIV в., т.е. съвременни на неговото управление.

I. Похвали за царя. Науката днес разполага с 2 похвали, разгърнати като самостоятелни жанрови форми на средновековната ораторска проза (Стара българска литература 1982: 146-148). Първата е оформена като послесловие на л.311а-312б в така наречения Песнивец или Софийския, още Кукуленския, Иван-Александровия псалтир от 1337 г. – ръкопис N 2 от Библиотеката на Българската академия на науките в София (Кодов 1969:11-16). Втората се намира в Лондонското, лорд Кързъновото или Иван-Александровото четвроевангелие от 1355/1356 г. – ръкопис Add. 39627, British Museum в Лондон. Негов преписвач е монахът Симон –известен калиграф и придворен художник, който създава и похвалата за царя, изписана в края на ръкописа. С характер на енкомиион (възхвала, похвална реч) е и оригиналната българска вставка в един от преписите на Манасиевата хроника в сборника на поп Филип от 1344-1345 г., ръкопис N 38 в Синодалната сбирка на ГИМ, Москва (Дуйчев 1940: 129-130; Дуйчев 1964: 25).

II. Приписки. По данни на И. Божилов днес науката разполага с 19 приписки от 19 ръкописа (Божилов 1994: 164), излезли изпод перото както на анонимни, така и на назовани с имената си преписвачи и книжовници. По хронология повечето се датират до 60-те години на века. Териториалният обхват на ръкописите е много широк и включва не само столичния център Търново и свързаните с него водещи манастирски скриптории, но още западните

и югозападните български земи, част от които дори не влизат в пределите на българската държава по времето на Йоан Александър. Два от ръкописите са на гръцки език – това са Евангелието от Анхиало от 1337 г. и Атинският стихирар от 1367 г. Само един от ръкописите – Ловчанският сборник на монах Пахомий, създаден неизвестно кога, но преди 1331 г., обхваща периода на ловешкото деспотство на бъдещия цар, т.е. споменава го като местен феодален владетел с титла деспот. Всички останали величавят Йоан Александър в качеството му на предстоятел на българския трон, държава и народ.

Ако се обобщят наличните данни за цар Йоан Александър, може да се каже, че най-голямо значение, за да се разкрие оценъчното отношение на неговите съвременници, имат Похвалите. Това е така, защото панегиричната литература задава определени словесни модели за възхвала. Средновековният канон допуска похвали да се създават за светци, висши духовни или светски лица. Йоан Александър е вторият български цар, за когото се създават подобни творби. Първите похвали за цар в българската литература са посветени на цар Симеон (893-927), като едната в Симеоновия (Светославовия) Изборник от 1073 г. е стихотворна, а другата в преводния сборник със слова на Йоан Златоуст, «Златоструй», е в проза. Типичното за тях е възвеличаването на царя преди всичко като книголюбец и покровител на книгите. Това е пряко следствие от факта, че цар Симеон е един от най-образованите владетели в Югоизточна Европа в този период и че има огромни заслуги за разцвет на книжнината на «Златния век». Отчасти възхвалите се дължат на обстоятелството, че вероятно самият цар е творил творби, традиция, която впоследствие преминава и при неговия син Петър (927-970). Последния науката отъждествява с известния книжовник Петър Черноризец.

Следователно похвалите за Йоан Александър наследяват една плодотворна книжовна традиция. Те са създадени по конкретен повод и представяват български прояви на придворна риторика, която се стреми да подражава на византийските панегирични образци. Тези творби К.Куев нарича «отблясък от един вече залязващ свят» (Куев 1980: 259), защото патетиката в тях не отговаря на последвалото само след години пълно разорение и опустошение на българската държава от османските турци. Първата похвала от 1337 е написана, за да възхвали победите на царя във войната с византийския император Андроник III Палеолог (1328-1341), битката при Русокастро от лятото на 1332 г и да ознаменува смазването на вътрешната опозиция -бунта на Белаур във Видин и оглавяваната от него просръбска болярска клика. Смята се, че Псалтирът е бил публично осветен в някоя църква или в придворния параклис на царя. Похвалата се превръща в най-богатото на епитети и определения за Йоан Александър произведение сред всички останали, в което трафаретната образност е разгърната най-широко по отношение на

физическия портрет и нравствената същност на царя. В светлината на новите изследвания по темата обаче става ясно, че някои от несрещаните другаде епитети и разгърнати определения имат византийски образци и буквално калкират гръцки словесни формули на властта.

Преди всичко тук се набива на очи неколкочкратното повторение на етнонима български – употребен като епитет или в перифрази общо 7 пъти и един път заменен от местоимението “наш”. Това са изрази като “цар на българите”, “похвала и слава на българите”, “победоносен български цар”, “царува над българите” и др. Няма никакво съмнение, че това отговаря на задачата на автора да представи Йоан Александър като обединител на българското царство след военните действия срещу външния и вътрешния враг. На второ място Похвалата е един истински “словесен” портрет не просто на цар Йоан Александър, а на идеалния владетел изобщо, тъй като именно тук той е характеризиран с редките епитети *роумънинодоброзрачъкъ, красъкъ* и с уникалните данни, че е бил *коляносъжжтъ* – “със свити колена” и *правоходьць* “правоходец”. До скоро в тези детайли се съзираше конкретна алюзия за прекарана болест на царя- вероятно форма на паралич от детските години, незасегнала двигателните функции (Кувев 1980). Напоследък се изразява схващането, че те имат скрит символичен смисъл и играят ролята на свързващо звено между външното описание и вътрешната нравствената същност на владетеля (Bakalova 2007). И ако румен и с добър външен вид са естетически критерии от физическо естество, то “свитите колена” подсказват молитвената поза пред Бога, от когото средновековният владетел черпи властта си и пред когото единствено се прекланя в земния си живот. В молитвена поза царят е изобразен на две от миниатюрите в Лондонското четвроевангелие с евангелистите Матей (л.88б) и Марко (л.134б), от които като от Божи пратеници, получава благослов. По същия начин “правоходец” следва да се тълкува като синоним на “православен”, вървящ в правата посока, доколкото неведнъж и в други писмени паметници Йоан Александър е характеризиран посредством верността към Православието. Иначе казано, епитетът в описанието на владетеля е двупластов и позволява тълкуване отвъд границите на прекия смисъл, със средствата на символа и алегорията.

Типично в духа на средновековната естетика царят е характеризиран преди всичко с нравствените си качества, голяма част от които са почерпани от владетелския етикет. Той е “неизречен праведен съдия за сираци и вдовици”, в което личи бащинската функция и умението да бъде справедлив към всички свои поданици. От друга страна той е приветлив и любезен, т.е. излъчва благост-една основна християнска добродетел, която може да се види у духовните лица и монасите, изобщо у отдадените на Бога. Трета съществена

особеност на Похвалата е, че тя поставя на първо място военните успехи на Йоан Александър и го разкрива преди всичко като “велик воевода”, “мощен в битки”, “старейшина и военначалник”. Преобладаващите действия и качества, с които е характеризирани той, попадат в регистъра на войнските добродетели и военните успехи: военната мощ, мъжеството, големите и усилни битки, които е водил с враговете си, завземането на укрепени градове и територии. Два от глаголите, които описват военните му кампании, са “хващам в ръцете си” и “поставям под нозете си” – първо гръцкия цар, а после и другите врагове. След своите победи царят “тврѣдѣа тишинѣ вселенѣи показа”, т.е. установи крепка тишина във вселената – един поетичен начин да се обозначи последващият дълъг 40 годишен период на управление на Йоан Александър. Метафоричният израз обаче може да се тълкува и в смисъл на възстановяване на реда, хармонията в царството, защото, както е известно от византийската владетелска идеология, Византия е изградена по модела на “небесния Йерусалим” т.е. на Божието царство, а призваният да налага и брани реда срещу безредието и анархията е именно Владетелят.

Ето защо похвалата се приема за първостепенен източник при изясняването на въпроса за продължителността на антивладетелските настроения и бунтове и в каква последователност Йоан Александър се разправя с външния враг и вътрешната опозиция. Тя дава податки за това. В нея авторът поставя в следния ред градовете, завзети от българския цар: Несебър и цялото Поморие заедно с Романия, така също Бдин и цялото Подунавие, даже и до Морава. Към историческите данни на Похвалата следва да се прибави и реалното състояние на царската власт около 1337 г., когато тя е написана. След многобройните славословия за владетеля, неизвестният автор вмъква имената на членовете на царското семейство – Теодора I, влашката принцеса и първа царева съпруга, и тримата царски синове, от които само най-големият Михаил Асен е наречен цар, а другите двама – Срацимир и Асен са назовани само с едното от иначе двойните си имена, без да се титлуват. По този начин Похвалата се превръща в сложна амалгама от идеологеми на властта, характерни за византийския средновековен енкомсион, но пречупени през призмата на конкретния исторически момент.

От задължителните и устойчиви епитети за царската власт Песнивецът си служи най-често с епитета великъ. Той има своите библейски корени, тъй като и в Стария, и в Новия завет съпътства най-важните персонажи като Мойсей, Авраам; в Новия завет това е чест епитет и към Бог, и към Спасителя-неговия син; с делата си “велик в Царството небесно е и всеки, който спазва заповедите на Бога” – Мат. 5: 19. Към него се добавят още *прѣвъзкокъ* – един трафарет, който трябва да изрази най-високото йерархическо положение на

царя в държавата, а така също прилагателното православнишии ‘най-православен’. Неслучайно в духа на християнското разбиране за владетеля, неговата власт и успехи идват директно от Бога. Затова една от основните владетелски инсигнии – скипърът с христовия кръст, не просто подчертава принадлежност към християнското семейство на владетелите в Европа, но е и един вид оръжие «свише» в битките с всякакви врагове. Тази идеология на властта – кръстът като оръжие на владетеля, е разработена за пръв път в образа на Константин Велики – първият християнски владетел в Европа. Директната санкция на властта от Бога се подкрепя и от разгърнатите епитети за цар Йоан Александър – «от Бога венчан», вгъмь вѣнчанъ и «от Бога избран», вгъмь избранъ. В първия проличава средновековното разбиране, че възлагането на короната означава венчание за царството – т.е. то се уподобява на свещения християнски брак като тайнство на светата Църква. Тържественият акт на възкачването на трона е разгърнат в ритуал по императорската коронация със специални символни жестове и предмети. По негов модел се е осъществявала коронацията и на българските владетели. Самият чин за встъпване на владетеля в правомощията му често се нарича «венчание на Царство».

Основни елементи в характеристика на владетеля са библейските сравнения и тези с древната история. Определени персонажи са станали изразители на дадена идея и образите им се използват, за да може всеки достоен владетел да се подведе под канона, зададен от прототипа – библейски или исторически. В Песнивеца Йоан Александър е сравнен с Александър Македонски, като е наречен “втори Александър”. Съвсем очевидно е, че това сравнение е било необходимо, за да се подчертаят значимите военни победи на царя и утвърждаването на властта чрез разгром на враговете му. Според античната естетика един владетел се описва преди всичко със смелостта като най-висша войнска добродетел, а победата на смелия, могъщия император се изразява най-ярко в поредицата от битки. Другото сравнение е с римския император Константин Велики (306-337) като център на християнското мироздание. Неговата фигура е образ-символ за началото на нова ера в историята на човечеството, а самият той е възвеличаван като първохристиянски император, rex et pater Europae – ‘император и баща на Европа’ (Stanescu 1998). Оттогава се заражда и византийският космополитизъм с идеята, че Константинопол е центърът на християнския свят. Няма съмнение, че сравнявайки с този образ – в най-голяма степен емблематичен за един християнски владетел, авторът на Похвалата издига заслугите на Йоан Александър за България в ранг на тези на Константин за света. Третото сравнение е със синовете на Израил – едно типично библейско сравнение, което може да се тълкува по два начина: Израил е народ от борещи се хора, които устояват на

набезите на враговете си, така както и българският цар; народът на Израил, разпръснат от превратностите, търси своето обединение, така както Йоан Александър укрепва държавата си и “установява крепка тишина във вселената”.

Типично за енкомииона, Похвалата завършва със серия славословия за българския цар с начална анафора на израза “радвай се” или така наречените “хайретизми”. Похватът е обикнат от старобългарските книжовници и се превръща в основно реторично средство в редица творби. Една специфична особеност на Похвалата е, че в края авторът поднася славословия, като възхвалява владетеля поотделно с двете му имена – “Радвай се, Иване, радвай се, Александре” (Стара българска литература 1982: 147; Кодов 1969: 14). Като цяло, основната заслуга за изкования арсенал от епитети към владетеля се е падала на монашеските и духовните кръгове, сред които ще трябва да се търси анонимният създател на Похвалата в Песнивеца. Подобно предположение по отношение на ръкописа се доказва от скромната му украса. Това говори в полза на свързан със столицата манастирски център като място на създаването му (вероятно Кукленския манастир, днес с името на св. братя Козма и Дамян в района на Асеновград).

Втората похвала за цар Йоан Александър е поместена като послесловие към Лондонското четвроевангелие от 1355-1356 г. Тя носи различни идейни акценти от първата, защото в нея отсъства архетипът на триумфиращия владетел – воин и победител, а описанието е съсредоточено върху модела на православния и боголюбив цар-стожер на православия и покровител на книжнината. Евангелието е било преведено от гръцки на книжовен български език по личната поръка на царя и е било предназначено за излагане на показ – вероятно в столичната църква, в която са били извършвани всички по-важни ритуали с участие на царя и царското семейство. Затова наред с неговия разкошен и тържествен външен вид, изрично подчертан от самия автор на Похвалата, се акцентира на душеспасителната му роля в утвърждаване на Божието слово. Един от пластовете информация, които Втората похвалата носи, безспорно е този за засилена преводаческа дейност от гръцки език по времето на цар Йоан Александър. Когато авторът говори за «евангелието като за светилник, положен на тъмно място и забравен, поставен в нерадение от древните царе», той едва ли има предвид занемаряване на книжовния живот изобщо. По-скоро това е метафора, спомагаща образът на владетеля-книголюбец да се представи още по-ярко и контрастно. Делата на владетелите се разпределят в две основни области – в мирно време и във време на война (Vakalova 2007: 37). Ако спечелените битки са най-важното за един цар по време на война, в мирно време те биват заместени от религиозното усърдие за разцвет на духовния живот, за реда и справедливостта в царството, милосърдие

ето и добротата към всички поданици. Средновековният български владетел поначало е описван като ревнител на книжовното дело. Каквито и формули от архетипа на византийския император да са се натрупали в изображението на единствените двама царе, които оправдават идеологемата «книголюбец», то няма съмнение, че за средновековна България този елемент от образа на владетеля е бил особено важен. Това е така, защото от епохата на покръстването през 865 г. българската държава отстоява мястото си в европейския Югоизток посредством собствената си азбука, език и свързаната с това собствена Църква. Кирилицата и старобългарският език стават белези на етническата и народностна идентичност, впрочем такива, каквито са те и днес. С основание може да се твърди, че оцеляването на Кирило-Методиевото дело не би било възможно без обществено-политическа среда, която създава благоприятни условия за книжовен живот. Именно това правят цар Борис и цар Симеон. Факторът «държавната власт» в развитието на книжнината и изкуството остава традиционно силен през целия средновековен период.

Един от най-изразителните начини, за да се покаже книголюбието на владетеля, е използването на готовия модел на сравнението-прототип. В стихотворната похвала за цар Симеон Велики от Симеоновия (Светославовия) изборник това е направено чрез сравнението с Птолемей II – египетския владетел от началото на III в., по времето на когото е основана Александрийската царска библиотека, най-голямата библиотека и център на науките в древния свят. Прави впечатление, че за разкриването на тази владетелска характеристика, Втората похвала от Лондонското четвороевангелие не използва сравнителен образ, както това е направено за Симеон. В същото време обаче идеята за книголюбието присъства, но със средствата на иконичните образи в една от миниатюрите – става въпрос за Птолемей Филопон, който е изобразен пред маса с 2 книги, обковани със златни подвързии. Владетелят е в седнала поза, четящ нощем, а прислужник държи запалени свещи зад него. Елемент от създаването на книгата е пишещият инструмент – едно подобно на писалка метално остро приспособление, което миниатюристиите в Манасиевата хроника са поставили в ръцете на Христос и на самия хроникьор Константин Манасий във Ватиканския препис на Манасиевата хроника. Подобно изображение има и в ръката на ангела в едно от изображенията в църквата «Св. Петър и Павел» в Търново (Дуйчев 1964:131).

Второто сравнение по-ясно разкрива идеологемата на властта, която е основен акцент на тази творба. Това е сравнението с «великия в светиите цар Константин и майка му Елена». Двойката християнски владетели са прототип на ревнителите за Христовата вяра, тъй като им се приписва заслугата за намирането на Христовия кръст. В древните времена след смъртта на кръста, кръстното дърво е било заривано в земята в близост до мястото на изпълне-

ние на присъдата. Намирането на Христовия кръст е равносилно на изваждането от недрата на земята на съкровище. Авторът на Похвалата тук е използвал едно разгърнато сравнение не просто с прототипа на християнското благочестие и православие сред владетелите, но и със символния жест – намирането на символа на християнството. В областта на религиозната християнска книжнина именно Евангелието е Светата книга, значима и толкова “животворна” като самия кръст, заместител на Божието присъствие. Фактически основната владетелска добродетел, възпявана в тази похвала, е религиозно-верската отдаденост. Тя е властоформяща идеологема, защото преписването на спасителни книги всъщност е акт на утвърждаване на самата държава. Евангелието е не само произведение на книжнината и изкуството, то не е само външен обект, съвкупност от ценни материали и палитра от цветове, но и излияние на Божието слово, което дава власт, така както скиптерът е материален символ на властта. Неслучайно Йоан Александър поръчва евангелието «на стврѣждение своемуу црствоу» (Дуйчев 1940:150).

Поради факта, че във Втората похвала не се говори за военните победи на царя, епитетите тук са повече в рамките на нравствения модел на благочестивия владетел. Те са от кръга на най-устойчивите и превърнали се в словесни формули като *благговѣрнъ*, *христолюбивъ*, *прѣвзисокъ*, *боговѣнчанъ* и трафаретният титулатурен епитет *самодръжць*. В края на Похвалата и в синхрон със самата книга, която се преписва са споменати като застъпници и благовестниците четиримата евангелисти. Като се има предвид, че в миниатюрите, съпътстващи основния текст, има изображения на цар Йоан Александър с всеки от тях, може да се каже, че съзнателно е търсено единство на нивото на идейно-художествените послания и пълно тъждество между словесни и изобразителни знаци.

Третата кратка похвала всъщност не може да бъде определена така поради жанровите си особености, а поради тона и стила на изложението си. Става дума за вставката от няколко реда – оригинална българска вставка в преписа на Манасиевата хроника в поп Филипovia сборник от 1344-1345 г. Според проф. Иван Дуйчев това е глоса. (Дуйчев 1964: 25 ; Дуйчев 1944: 97). На мястото, където в гръцкия оригинал на Хрониката се говори за император Теодосий II, византийският хронист е добавил славословие за император Мануил I Комнин. От своя страна славянският глосатор и преводач е земенил адресата и е добавил славословия, значими в контекста на владетелската институция, олицетворявана от самия Йоан Александър. Тъй като Манасиевата хроника е един от търновските царски ръкописи, подобни вставки са оправдани и напълно в духа на придворната риторика за царя. Тази глоса носи типично патетичната експресия от епитети и други художествени средства и

затова може да се разглежда не просто като вставка, а като глоса-енкомион или славословие за българския владетел. Тя гласи следното: “ *А нашият нов Цариград процъфтява и расте, укрепва и се подмладява. Нека и до края да расте. Ей, царю, който царуваш над всички –като има такъв светъл и светносен цар, великия господар и прекрасния победоносец, произхождащ от корена на преизящния цар на българите Иван Асен, сиреч Александър, прекроткия и милостивия, монахолюбивия, кръмителя на нищите и великия цар на българите, чиято власт нека безброй слънца да измерят*”. От написаното става ясно, че макар и кратка, глосата обхваща “в резюме” основните акценти в описателната схема за един владетел изобщо и в известен смисъл е синтез на разгърнатите две похвали. В последователност, определена само от волята на глосатора (ролята на византийския оригинал засега не е проучена), тук са вместени алюзии за следните идеологеми на властта: владетелят-воин (повъдъносоуць, великъ владъика); владетелят- наследник на добър род (коренъ сѣща йѡана прѣизащнаго -от корена на преизящния Иван Асен); добрият владетел, т.е. човечният и човеколюбив (прѣкротъкъ, милостивъ); владетеля-ревнител на духовното (монахолюбивъ). Като общ библейски символ, който по своеобразен начин рамкира съдържанието на похвалата, е посочена светлината. В началото “сватълъ и свѣтносенъ царъ” е опит за уподобяване на земния владетел с един от изобразителните топоси на самия Исус в неговата божествена природа. Белият цвят и ореолната “слънчева” светлина около Царя са основните елементи в Преображение Господне и свидетелството за превъплъщението на Исус в Божи син, възвръщането на земния персонаж към Отца. Обръщението към Царя, който царува над всички е антономасия за Христос, който легитимира властта изобщо. В края на похвалата налице е отново топосът “светлина”, съпроводен с пожелание за дълго и светло царуване: егоже дръжавъ слънца безчислаа да исчитѣтъ. Сборникът на поп Филип досега не е издаван цялостно, освен отделни негови части, а местонахождението му в Русия затруднява достъпа до оригиналния текст, познат предимно от книгата на И. Дуйчев. Взаимоотношението между славянските глоси и оригиналния гръцки текст изисква самостоятелно изследване. Засега със сигурност е установено, че и във встъплението вместо посвещението за севастократорица Ирина, поръчителката на византийската хроника, стои изразът “възпитаник на словото”, отнесен към българския цар Йоан Александър. Не може да се докаже дали тази промяна е излязла изпод перото на преписвача Филип (по-малко вероятно) или е дело на самия неизвестен преводач, завършил превода си

преди 1344-1345 г., когато търновският книжовник поп Филип я преписва. Второто предположение е по-вероятно, имайки предвид общите тенденции във всички славянски глоси в Хрониката, насочени към утвърждаване на българския престол и народ. Във всеки случай поп Филип е повлиян от стилистиката на вставката, защото в приписката към преписа на този сборник той повтаря едно от специфичните прилагателни за царя – *прѣкраснѣ*, по принцип трафаретно в описанието на владетеля, но срещано с различна честота в различните паметници. При това го свързва не с външен образ, както бихме употребили този епитет днес, а го присъединява към едно изобразително ядро “мощен и прекрасен цар”, което напомня прикрепеността на епитета към думата победоносец в самата вставка, т.е. имат се предвид съвкупност от качества, които символизируют идеала за владетел.

От особено значение в глосата е споменаването на Търновград като новия Царевград (Константинопол). Подобни книжовни употреби налагат един градовъзхваляващ модел, който легитимира властта на царя чрез неговата престолнина като географско-административно понятие, по примера на Библията, където небесният Йерусалим са селенията на Господ, или по примера на Константин Велики и неговия царев град – Константинопол. Търновград е един от “новите” и чести обекти на изображение в литературата и изкуството на XIV в. и става елемент от словесното въплъщение на владетелската идеология.

Приписките на средновековните български книжовници са самостоятелен източник на сведения за личността на цар Йоан Александър. Те също се създават по образец, с типични заключителни, встъпителни и доксологични формули, което води до създаването на своеобразен език на приписката или преписваческата бележка през Средновековието. Поради това една приписка не би могла да съдържа принципно иновационни явления в описването на властта, но може да комбинира по различен начин трафаретните и специфичните средства, а честотата на употреба на един или друг епитет към владетеля, очертава реалната картина на владетелския литературен етикет в книжнината на XIV в. Що се отнася до свързаните с цар Йоан Александър приписки, то те са достъпни в оригинал и новобългарски превод преди всичко в изданието на И. Дуйчев (Дуйчев 1944) и в колективното ново издание на бележките на българските книжовници, събрани в том първи, до XV в. (Христова, Караджова, Узунова 2003). Обобщавайки данните на споменатите извори, може да кажем, че във владетелския етикет за Йоан Александър преобладават по честота на употреба следните епитети:

- трафаретът *самодръжць*, производните му и свързаните с него по значение епитети, които се употребяват било самостоятелно, било в съчетания и

фразеологични изрази: властен (дръжавьнъ, защото държава на старобългарски език значи власт, мощ); самодържавьнъ (Лаврентиев сборник, в Стихиара на гръцки език, в Евангелието от Анхиало, Пролога от 1337-1338 г.). Към този кръг изобразителни епитети се включват и производните причастия на глагола “объдържати” или “държати”, “владае” (Висарионов патерик от 1345-1346 г.). Фразеологичен израз от този глагол е скиптро въ рѣцѣ държати “държа в ръка скиптъра на царството”, с което се обозначава цялата управленска, доминираща функция на владетеля (Даниилово евангелие и др.). Тук трябва да се каже, че определението за владетеля като самодържец е славянската калка на гръцкото αὐτοκράτωρ, което най-силно изразява принципа на самодържавието като идеология на византийските василевси. На практика чрез този термин се обозначава неограничената власт на императора, на която в източноправославния свят се подчинява всяка друга власт, в това число и Църквата. Това определение към титула на василевса се появява във Византия още през IX в. Титулатурата на българските владетели като царе се оформя от времето на Симеон Велики и, както пише Г. Бакалов, остава статична, без да се променя до края на Второто българско царство. Към титлата цар се прикрепя самодържец по модела на византийската титулатура. Владетелската титулатура гласи “в Христа бога верен цар и самодържец на всички българи и гърци”. Така Йоан Александър се титлува в документите, излезли от неговата канцелария (дарствената грамота за венецианците, Мрачката грамота, в Зографската липсва само споменаването на гърците и др.). Неизменните определения в нея са върънъ и самодържьць, като от последното в приписките вече има една по-разгърната система от производни. Пълното превъзходство на този трафарет на властта е в синхрон с обилието от различни извори, в което той може да се срещне: в дипломатиката, в приписки, в житийни творби. Той в най-висша степен остава идеологема на едноличната власт в средновековна България.

- благовърънъ и христолюбивъ са следващите трафаретни епитети, обозначаващи властта. Без всякакво съмнение те са изковани по модела на византийската владетелска стилистика чрез калкиране. По отношение на Йоан Александър се срещат: благовърънъ в Мрачката грамота, Лесновския паренесис, Лаврентиевия сборник, Ямболския надпис, Лондонското четвороевангелие, Лествицата на Теодосий, Миней на Даниил и др; христолюбивъ в Зографската грамота, Висарионовия патерик, Филиповата приписка, Лаврентиевия

сборник, Лесновски паренесис, Лондонското четвроевангелие, където се употребява неколкократно.

- **πρῶτος** е епитет, пряко заимстван от гръцки (ὑψιλότατος). Обозначава йерархическото положение на владетеля в скалата на институците и е пряко следствие от единоначалието на властта. По отношение на Йоан Александър това е обикнат епитет и се среща в Похвалата от Песнивеца, в Пролога от 1337-1338 г., в Лондонското четвроевангелие, в сборника на монах Лаврентий, в приписката на поп Филип. Още в Стария Завет “висок” обозначава по-високото положение не просто в прекия физически смисъл, а в йерархическата субординация на властите и ценностите на древната епоха. Нещастливо в Числа 24: 7 – първата библейска книга, в която се говори за формирането на царската власт като старозаветен топос- пророчествата предвещават, че царят на Израил ще бъде по-висок, т.е. по-велик от другите царе. Старозаветните изрази за царската власт се свързват с идеята за поставяне над, местоположение над, въздигане – все изрази, свързани с движение нагоре или доминиращо положение над останалите обекти. Книга Еклисиаст в духа на библейската алегория казва: “над високия гледа по-висок, а над него още по-висок” (Екл.5:7).

- **μεγας** е един типичен библейски топос в означаването на царската власт със съответник гръцкото прилагателно μέγας. Среща се основно в двете похвали от Песнивеца и Лондонското четвроевангелие.

- **βλαβερδης** е епитет, който трябва да утвърди легитимацията на властта чрез произхода на царя. В това отношение изворите са щедри към Йоан Александър. Във връзка с необходимостта той да докаже правата си върху престола, много книжовници специално акцентират на произхода му от двете колена на царския род (в Песнивеца, в Осмогласника от Народната библиотека в София); епитетът се среща във Висарионовия патерик и в сборника на поп Филип. Нещо повече, в Зографската грамота неговият престол е наречен “дядов и прадядов”, което връща историческите корени на властта назад в приемствеността и династичния принцип за унаследяване на властта.

- извън тези най-чести по употреба трафарети към Йоан Александър, приписките са засвидетелствали редица редки епитети, които са такива обаче само по отношение на писмения материал, запазен в българските източници. В идейно естетическите норми на похвалата и ораторската проза има единен канон, единни принципи на изображение, но всеки инвариант се осъществява на практика в своята вариантност. Затова за еднократно употребените епитети или за тези, които изглеждат “авторски” или оригинални, също може да се намерят успоредици във византийския реторически канон на енкомииона. Такива образци на красноречие задават автори от античността като Ме-

нандър, Теон и Хермоген, към които средновековните книжовници добавят нормите на библейския дискурс (Стара българска литература 1982: 12; Bakalova 2007). По отношение на Йоан Александър с единична употреба са свѣтълъзъ, свѣтоносънъ (няколко пъти във втората похвала от Лондонското четвевроевангелие), повѣдоносънъ в първата похвала от Песнивеца, цяла гама от епитети като роумѣнодоброзрачънъ (троен композит), благооувѣтливъ, красънъ от Похвалата в Песнивеца, които нямат аналог никъде другаде в изворите за царя; прѣкрасънъ в сборника на поп Филип и в самата вставка в текста на Манасиевата хроника; всевъзвишен (τοῦ πανυψηλοτάτου) във втората Месемврийска грамота и др. (Дуйчев 1944: 177).

Заключенията от анализа на словесните формули към цар Йоан Александър доказват, че каквито и оценки да получава политиката на владетеля в съвременната историческа наука, без съмнение неговите съвременници са му отдавали огромна почит. На въпроса защо това е така, отговор дава съдържанието на самата епоха като последен етап от разцвета на Второто българско царство. Словесната риторика и тържествените изображения са проявление на господстващата владетелска идеология. Макар и заимствана от Византия, тя се оказва необходим идейнооформящ фактор в българското обществено и културно развитие. Копирането и доразвиването на византийските модели на властта всъщност определят втората и третата четвърт на XIV в. като апогей на византинизацията като ценностна културна парадигма в българското общество. По този начин се разкрива огромното значение на владетелската институция през Средновековието, което става още по-красноречиво, ако се сравни с периода от следващите столетия, когато културата тръгва по други пътища, именно поради липсата на държавност и държавна организация.

Затова, изучавайки епохата на Йоан Александър и неговата личност, всъщност се изучава историята на държавността в България и огромната роля на този фактор в културното развитие на един народ.

ЛИТЕРАТУРА

- А н д р е е в 1993   *Й. Андреев.* България през втората четвърт на XIV в. (цар Иван Асен IV- син на Иван Александър). Велико Търново, 1993.
- Б а к а л о в 1995   *Г. Бакалов.* Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). С, 1995.
- Б а к а л о в а 1985   *Е. Бакалова.* Ктиторските портрети на цар Иван Александър като израз на политическата и религиозната идеология на епохата. – Проблеми на изкуството 4, 1985, 45-57.
- Б а к а л о в а 1991   *Е. Бакалова.* Аспекти на съотношението словесен текст-изображение в Българското средновековие (песеннопоетична образност –визуални съответствия). – Проблеми на изкуството 1, 1991.

- Б о ж и л о в 1984   *И. Божилков*. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър (НБКМ 180 (313)). – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 60-65.
- Б о ж и л о в 1994   *И. Божилков*. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С., Второ фототипно издание, 1994.
- Д у й ч е в 1940   *И. Дуйчев*. Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1940
- Д у й ч е в 1964   *И. Дуйчев*. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., “Български художник”, 1964.
- Ж и в к о в а 1980   *Л. Живкова*. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., Изд.” Наука и изкуство”, 1980.
- К у е в 1980   *К. Куев*. Образът на Иван Александър в среднобългарската поезия. – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на проф. Иван Дуйчев. Д., 1980, 256-259.
- М е ч е в 1977   *К. Мечев*. Покровител на книжнината. С., 1977.
- С т а н ч е в 1995   *К. Станчев*. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., “Просвета”, 1995.
- С т а р а б ъ л г а р с к а л и т е р а т у р а 1982   *Стара българска литература*. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Л. Грашева. С., 1982.
- Х р и с т о в а , К а р а д ж о в а , У з у н о в а 2003   *Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова*. Бележки на български книжовници X-XV в. С., 2003.
- В а к а л о в а 2007   *Е. Bakalova*. The Image of the Ideal Ruler in Medieval Bulgarian Literature and Art. – In: Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l’ideologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale. Actes du colloque international 17.01.2004. New Europe College, Bucarest. Volume coordonné par I. Biliarsky et R. G. Păun. Bucarest, 2007, 34-80.
- С т а н е с с о 1998   *М. Stanesco*. L’Europe médiévale. – In: Précis de littérature européenne. Sous la direction de B. Didier. Paris, 1998, 291-308.